

Profit · Profilering · Profession

Om motiver og metoder i de ældre udgaver af gammeldansk

Afslutningsseminaret for Dansk Editionshistorie

12/9 2014

Marita Akhøj Nielsen

DET DANSKE
SPROG- OG
LITTERATURSELSKAB

I.

Udgangspunktet: den første udgave af en gammeldansk tekst som har et **lærd** præg.

Lærd er den ældre betegnelse for det, der er i fokus for editionshistorien, og som i senere tider er blevet benævnt videnskabelig.

PLaale 1506 a 1r

Det er Gotfred af Ghemens udgave af Peder Laales ordsprog fra 1506.

Og det er første side, I ser.

Vi er endnu så tidligt i boghistorien, at der ikke er nogen egentlig titel.

I stedet er der et "Incipit" 'begynder', som man kender det fra middelalderens håndskrifter.

Teksten er latin. På dansk ville den lyde:

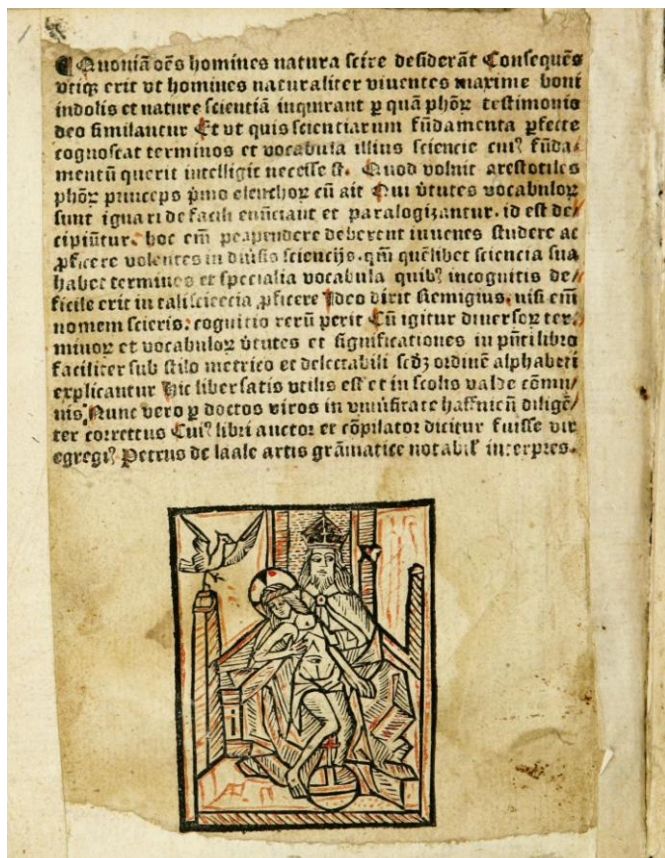
¶her begynder Peder Låle,

den såre retfærdige lovgiver og

fortrinlige opdrager i de guddommelige dyder,
danskernes lys og
et strålende forbillede og mønster for lærde mænd.

I vores sammenhæng er det interessant, at der er både et nationalt og et lærd aspekt i den varme anbefaling, trykkeren her giver sin bog med på vejen.

Det lærde kommer endnu tydeligere frem i den ganske korte fortale

PLaae 1506 a 1v

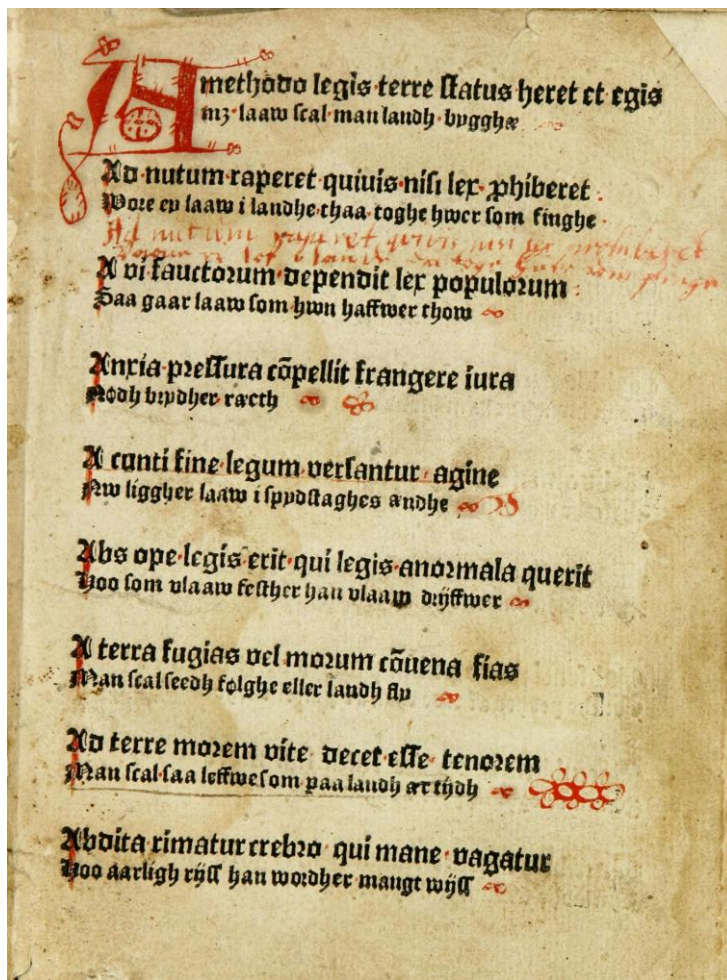
- også på latin. Her anbefales værket som hjælpemiddel for studerende.

Det forklarer nemlig en række begreber og termer.

Betryggende nok er bogen, som det hedder i oversættelse

¶omhyggeligt gennemset af lærde mænd ved Københavns Universitet.

Selve ordsprogssamlingen er tosproget

PLaale a 2r

Først kommer et latinsk ordsprog med stor fraktur

dernæst et dansk af nogenlunde samme indhold med mindre skrift.

Ordsprogene er ordnet alfabetisk efter de latinske ordsprogs begyndelsesbogstav.

Alt signalerer, at det er latinen, der er i fokus,

den danske tekst skal bare hjælpe på forståelsen af latinen.

Men det er dog en udgave af en gammeldansk tekst, beregnet for et dansk publikum.

De lærdes motiv har sikkert været rent pædagogisk,

Gotfreds næsten lige så sikkert: profit.

Metoden har, så vidt vi kan se, været at tage det håndskrift, man nu havde,

og så trykke det med de fejl, der sådan kom til undervejs.

Og det var den gangse måde at udgive gammeldanske tekster på.

II.

Men enkelte udgaver er mere ambitiøse, allerede i beg. af det 16. årh..

På den tid var lundekanniken Christiern Pedersen i Paris.

Der sugede han humanistisk lærdom og ideologi til sig,

og han profilerede sit fædreland efter bedste evne –

Jeg bruger profilere i den moderne betydning af ordet,

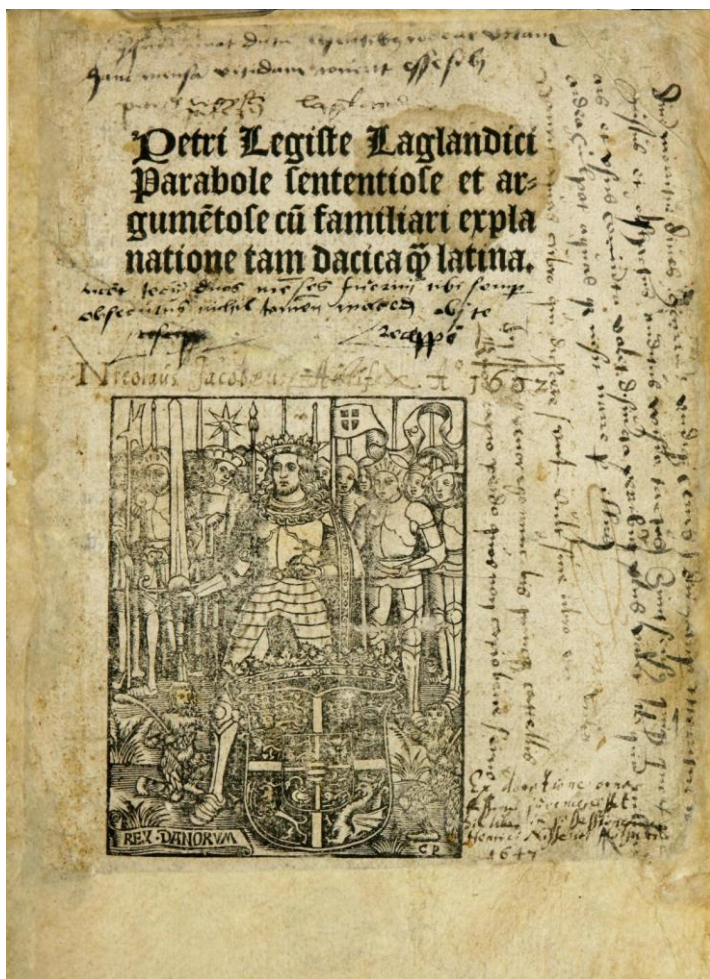
med DDO's formulering:

¶blive eller fremtræde som særegen i forhold til andre eller andet;

tydeligt fremhæve eller gøre (positivt) bemærket.

Pdersens største bedrift i så henseende er udgaven af Saxo i 1514.

Men han udsendte også Peder Laales ordsprog.

PLaale 1515 a 1r

Titlen lyder i oversættelse:

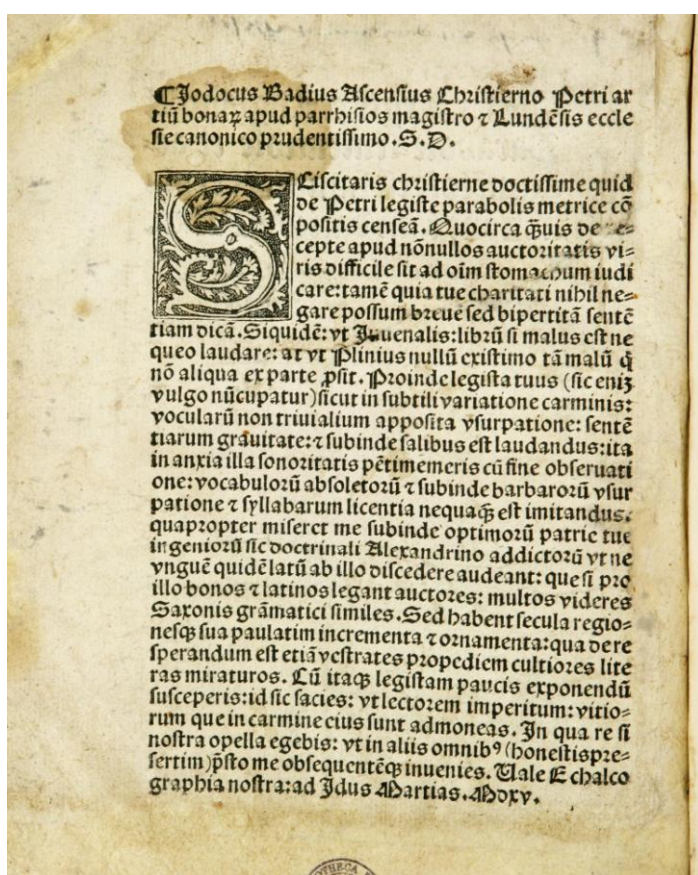
¶Den lovkyndige Peder Låles fyndige og indholdsrige ordsprog
med en passende forklaring af såvel det danske som det latinske.

Profileringen af dansk kultur og litteratur er ret afdæmpet i titlen, men
massivt til stede i træsnittet på titelbladet.

Det fremstiller ¶"REX DANORUM", som der står nederst tv.

Samme motiv har Pedersen brugt i Saxoudgaven og flere andre bøger.

Den lærde verden træder frem på versosiden af bogens titelblad.

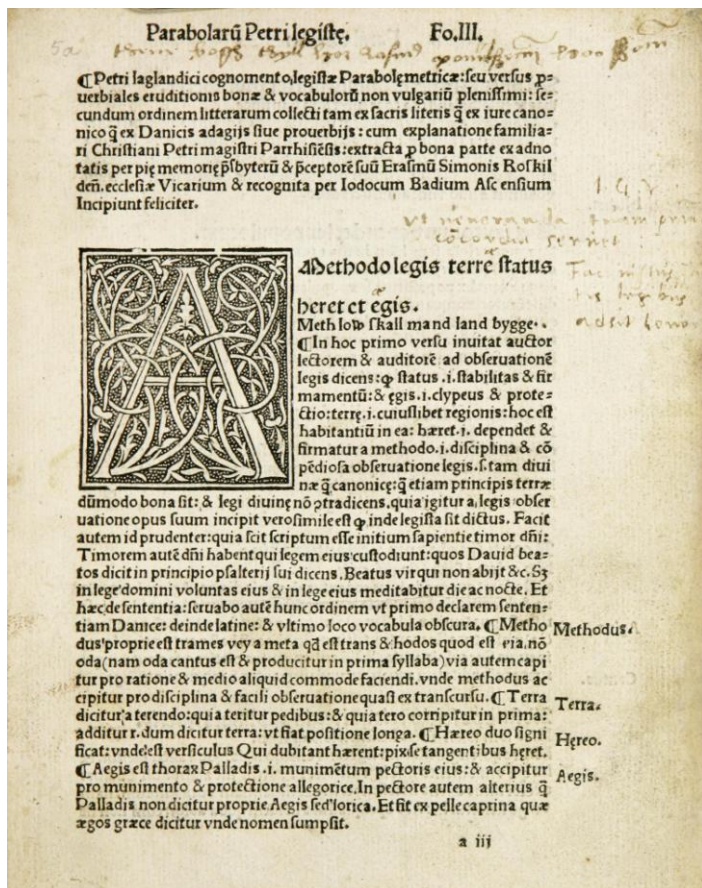
PLaale 1515 a 1v

Det er et brev til Pedersen fra bogtrykkeren,

den berømte Jodocus Badius.

Han giver en noget blandet vurdering af ordsprogssamlingen.

Og så lover han sin bistand ved kommenteringen.

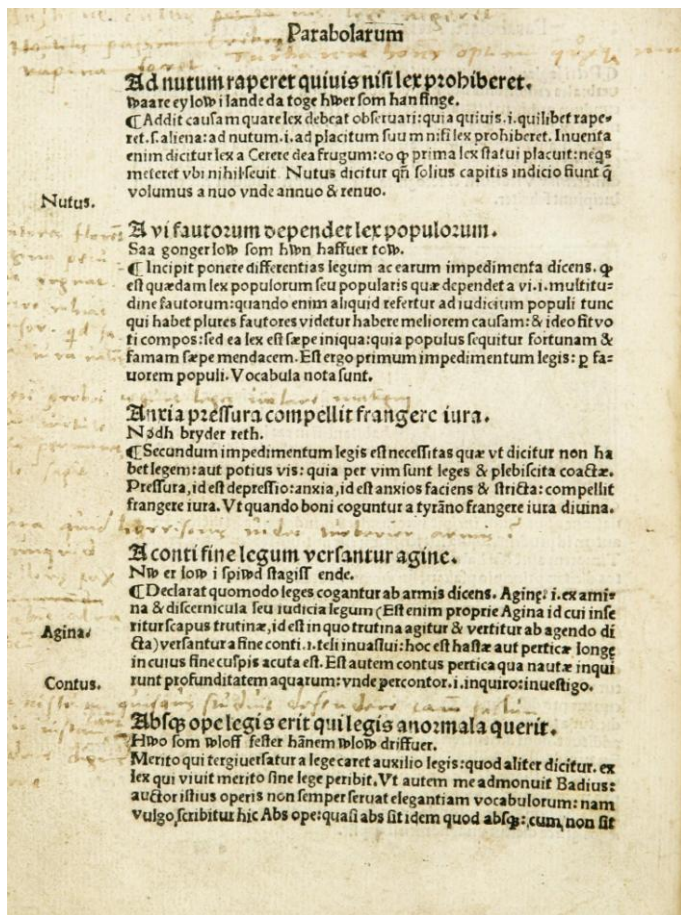
PLaale 1515 a 3r

Så er der en fortale af Pedersen, som karakteriserer værket og nævner kommentarerne.

Derimod omtales trykforlæg og udgivelsesprincipper ikke.

Udgaven viser ikke noget kendskab til Ghementeksten, men teksterne ligger ret tæt op ad hinanden.

Og opsætningen minder om Ghemens:

PLaale 1515 a 3v

De latinske ordsprog kommer først og står med større typer end de danske.

Efter det danske ordsprog følger så real- og verbalkommentarer til det latinske – og kun det.

Trods titlens løfte er der ingen kommentarer til de danske ordsprog.

Udgaven har et andet sigte end Ghemens.

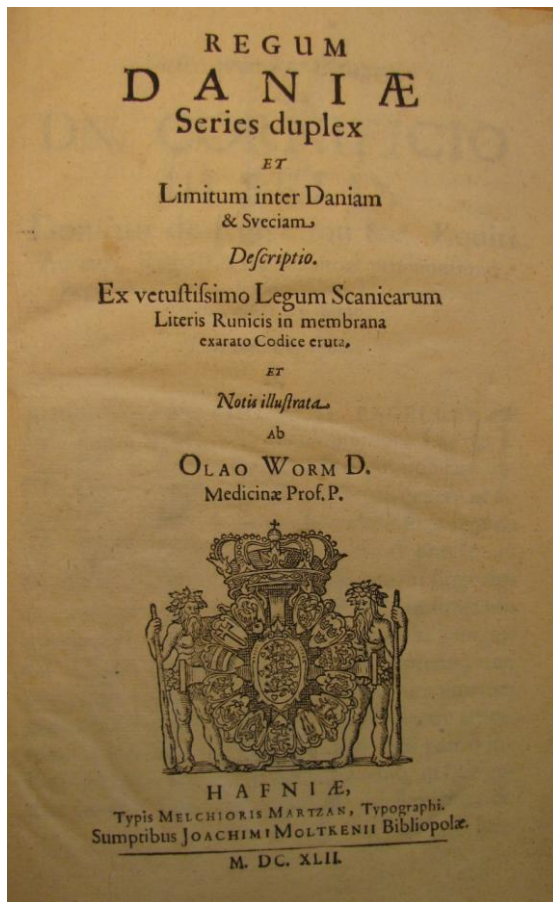
Det er ikke en lærebog for akademikere in spe, men et led i Pedersens bestræbelser på at gøre fædrelandets interessante fortidsminder tilgængelige for hele det lærde Europa.

Badius har selvfølgelig gerne villet tjene penge, men han var selv en renæssancehumanist, som brændte for kulturformidling.

Så her er mere profilering af dansk kultur end profit for trykkeren.

III.

Den tendens blev mere udtalt i det 17. årh.

Worm 1642 A 1r

Her er titelsiden i Ole Worms udgave af

de gammeldanske småtekster fra slutningen af Codex Runicus.

Det er, som titlen siger, to danske kongerækker og

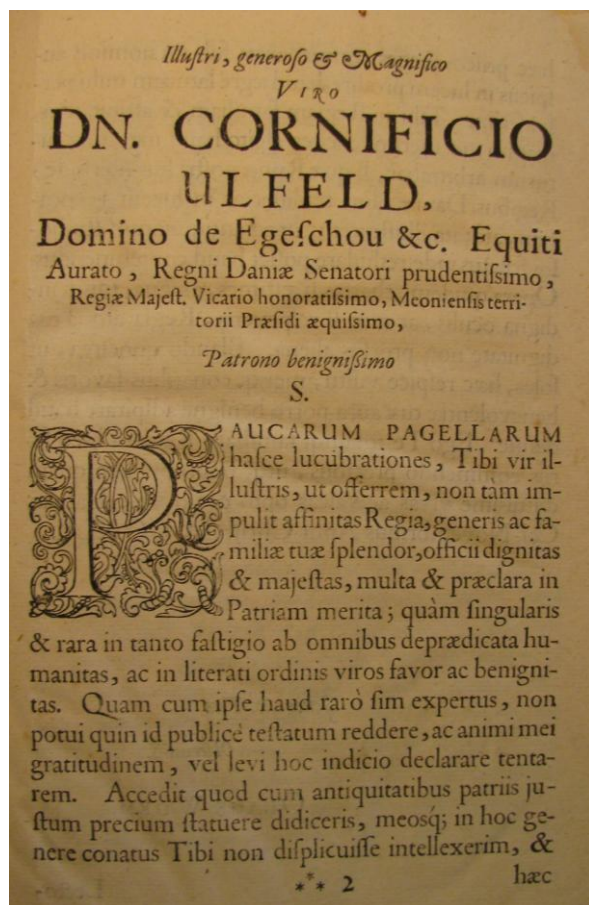
en beskrivelse af grænsen mellem DK og Sverige.

Teksterne er hentet fra et 'oldgammelt' runeskrevet manuskript med de skånske love.

Under titlen pranger rigsvåbnet som en markering af det danmarkshistoriske sigte.

Det understreges yderligere i dedikationen:

Udgaven er tilegnet en yngre fremstormende adelsmand –

Worm 1642 A 2r

I 1642 drømte næppe nogen om den herres senere meriter og reputation.

Tværtimod slår Worm på, at Ulfeldt med sin nære tilknytning til kongen og hans familie særligt vil glæde sig over de gamle runeskrevne oplysninger om Danmarks konger.

I fortalen til læseren placerer Worm teksterne midt i tidens diskussion om runerne:

Udgavens tekster er hentet fra et større runeskrevet manuskript,

hvis eksistens modbeviser den gængse teori om, at

runerne kun blev brugt på sten og klipper.

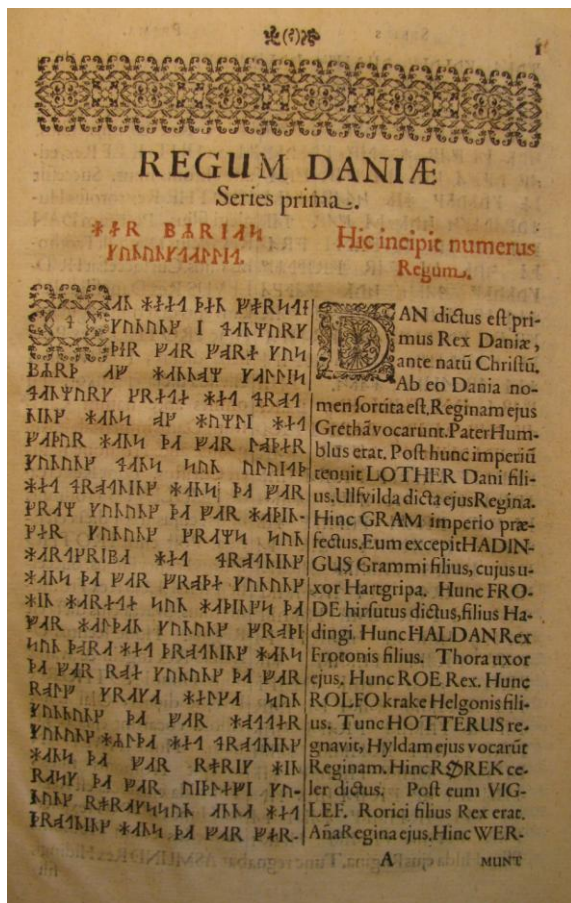
Så udgaven er vigtig for den videnskabelige debat,

og den vil interessere yndere af oldsager både herhjemme og i udlandet.

Dermed vil den tjene til fædrelandets ære.

Dette ophøjede formål har gjort det nødvendigt at gengive teksterne med runer.

Her ser man hvordan:

Worm 1642 s. 1

Venstre spalte er tekstudgaven med runer.

Til højre står en oversættelse til latin.

Worm oplyser i sin kommentar, at udgavens rubrikker trofast gengiver originalens røde runer.

Og så gør han rede for alle bevidste afvigelser fra forlægget.

Til dem hører tegnsætningen:

Håndskriftet adskiller ordene med dobbeltprækker (kolon),

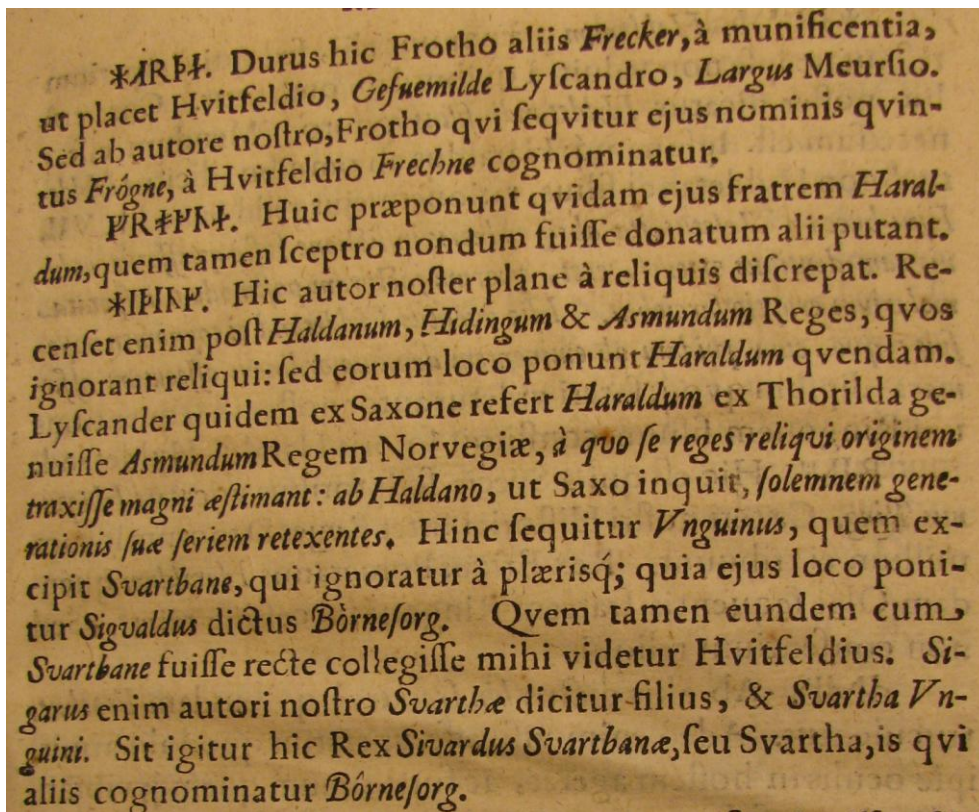
men det har Worm måttet opgive at følge, fordi trykkeren ikke havde koloner nok.

Der har også været problemer med at gengive nogle af runetegnene,

men det er tilstræbt at være meget trofast over for håndskriftet hele vejen igennem.

Og det er i vidt omfang lykkedes.

Efter hver af de tre tekster følger verbal- og realkommentar

Worm 1642 s. 11

som I kan se, med runeskrevet lemma –

Indholdet er lærde oplysninger om forholdet til andre kilder,

bemærkninger om runetegnene, ortografi og ordbetydninger.

Worms udgave er epokegørende inden for udgivelsen af gammeldanske tekster.

For første gang præsenteres gammeldanske tekster her som forskningsobjekter.

Med sin udgave vil Worm levere et pålideligt grundlag for den videnskabelige diskussion.

Sigtet – og niveauet – er internationalt.

Men det er primært den runeskrevne form, der har vakt Worms interesse.

Det er klart, at vi her står over for

en professionel lærds profilering af sig selv og sit fædreland.

IV.

Vi skal mere end 100 år frem,

før det gammeldanske sprog i sig selv er motivering for en udgave.

JonP 1747 Titelside

Med titelsiden her til Danske Magazin er vi midt i

Oplysningstiden og patriotismens tidsalder.

I ser, at tidsskriftet indeholder

¶Smaa-Stykker .. til Historiens og Sprogets Oplysning

Et så ædelt mål kunne regne med bevågenhed fra allerhøjeste sted

Stormægtigste Monark,
Allernaadigste Konge!

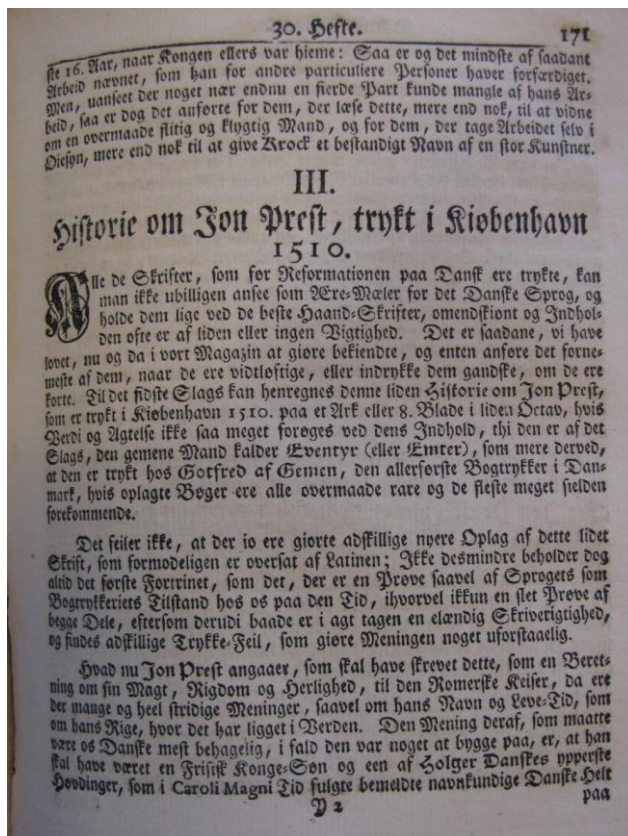

De mangfoldige Raades-Beviisninger, som
Deres Kongelige Maiestet
i det afvigte Aar haver ladet falde paa
dette Selskab, give os den allerstorste Tilskyndelse, med
det Ny Aar atter at indfinde os for Deres Maie-
stets Kongelige Trone, nedleggende i allerdybeste Un-
derdanighed det Eredie Bind af vort Selskabs Skrif-
ter, som bære Navn af det Danske Magazin.

Deres Maiestet vilde allernaadigst tilstæde
os, her forteligen at igientage, hvad vi engang i det
forledne Aar have haft den Lykke vidtlostigere at udføre,
nemlig, at vi deels for al Verden beromme den store og
ret Kongelige Omhu, som Deres Maiestet
bærer

JonP 1747 Dedikation 2v

Noget i kontrast til det pompøse oplæg står så selve tekstudgaven,

JonP 1747 s. 171 hel

Historien om Jon Præst, udgivet efter Gotfred af Ghemens tryk fra 1510.

Værket var vidt udbredt i Europa i middelalderen,

hvor man havde behov for at trøste sig over Tyrkens frygtindgydende overmagt –

Jon Præst er en rig og mægtig kristen konge i det fjerne Indien,

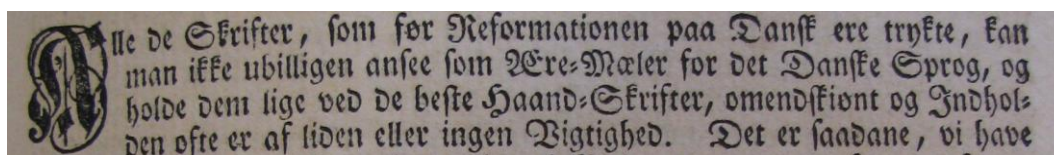
og det er jo rart at tænke på, at der findes en allieret bag fjendens linjer.

Som I kan fornemme, var det ikke værkets historiske kildeværdi,

der motiverede Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie

til udgivelsen.

Begrundelsen kommer her:

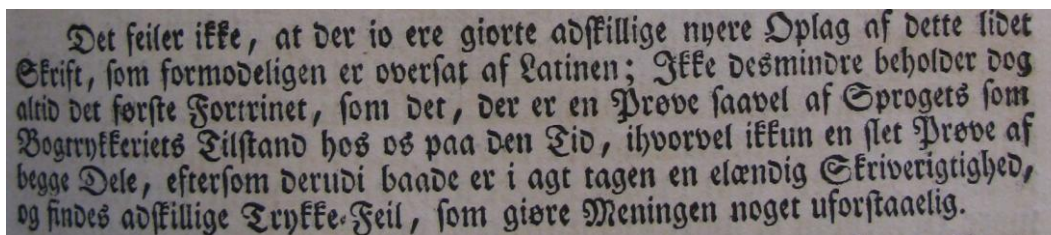

JonP 1747 s. 171 del A

¶Alle de Skrifter, som før Reformationen paa Dansk ere trykte,

kan man ikke ubilligen ansee som Ære-Mæler for det Danske Sprog

Med det konkrete Ære-Mæle er det nu så som så

Det feiler ikke, at der io ere giorte adskillige nyere Oplag af dette lidet Skrift, som formodeligen er oversat af Latinen; Ikke desmindre beholder dog altid det første Forrinet, som det, der er en Prøve saavel af Sprogets som Bogtrykkeriets Tilstand hos os paa den Tid, ihvorvel ikkun en slet Prøve af begge Dele, eftersom derudi baade er i agt tagen en elændig Skriverigtighed, og findes adskillige Trykke-Feil, som gjøre Meningen noget uforstaaelig.

JonP 1747 s. 171 del B

Her argumenteres for udgivelsen af førstetrykket af værket: Det er

¶en Prøve saavel af Sprogets som Bogtrykkeriets Tilstand ..

og så kommer det:

¶ihvorvel ikkun en slet Prøve af begge Dele,

eftersom derudi baade er i agt tagen en elændig Skriverigtighed,

og findes adskillige Trykke-Feil

Man må undre sig over, at Selskabet valgte netop den tekst,

men grunden har nok været den prosaiske, at Selskabet ejede et eksemplar

af det også dengang ekstremt sjældne tryk.

Om udgivelsesprincipperne hedder det kun, at teksten gengives ordret.

Det gør den, sådan nogenlunde.

Også ortografi og morfologi er bevaret, sådan da.

Men rettelser af trykfejl og opløsning af forkortelser er ikke markeret,

og udgaven moderniserer tegnsætning, brugen af stort hhv. lille begyndelsesbogstav,

sær- og sammenskrivning.

Det er interessante ved udgaven er udelukkende, at den er det første eksempel på

en sproghistorisk tilgang til udgivelsen af gammeldanske tekster.

V.

Så er der anderledes gods i retshistorikeren Peder Kofod Ancher.

Her er titelkobberet til første bind af hans berømte danske lovhistorie fra 1769.

Kofod Ancher 1769 a 1r titel

Der står et herligt træ ved indgangen til det fredfyldte og frugtbare land.

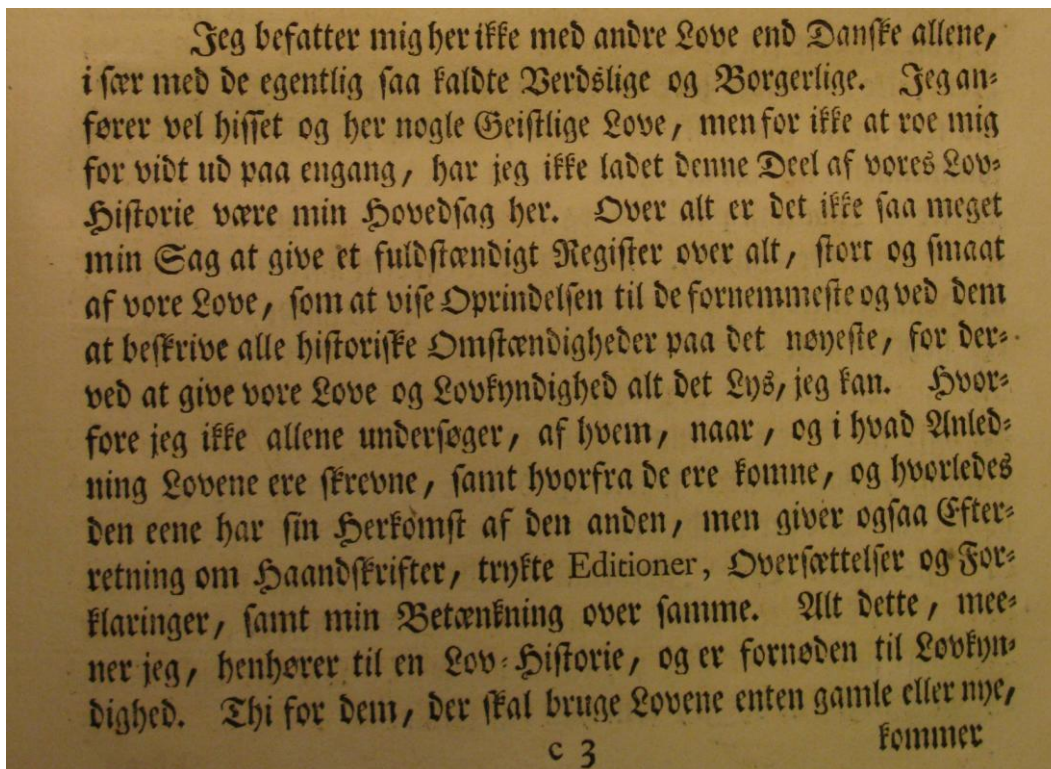
Træets stamme er Christian V's Danske Lov,

og to af dets fire rødder er landskabslovene.

Mottoet fremhæver i Montesquieus ånd rødderne:

¶In radice vita et spiritus 'i roden liv og ånd'.

Fortalen udbreder temaet:

Kofod Ancher 1769 c 3r

Formålet med lovhistorien er at styrke lovkyndigheden.

Og det mål kræver indsigt i de vigtigste danske love og deres historiske kontekst.

Den kontekst klarlægges bl.a. ved

¶Efterretning om Haandskrifter, trykte *Editioner*, Oversættelser og Forklaringer, samt min Betænkning om samme.

Og Kofod Ancher gennemfører sit princip i begge lovhistoriens bind.

Gennemgangen af de enkelte love indbefatter en redegørelse for

tekstvidnerne, så vidt han nu kendte dem, og det sagde en del –

han drog til Stockholm for at studere de danske lovhåndskrifter dér.

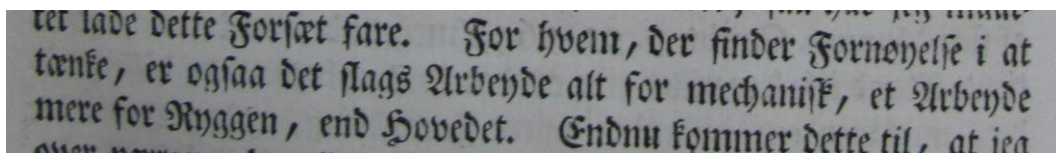
Hans erfaring er, at udgaverne allesammen er upålidelige.

Derfor vil han selv udgive *Corpus Juris Danici antiqui*.

Så langt nåede han ikke.

Opgaven var større, end han havde troet, hans syn blev svækket,

og så var der opgavens karakter, som enhver editionsfilolog bør holde sig for øje:

et lade dette Forsæt fare. For hvem, der finder Fornøvelse i at tænke, er ogsaa det slags Arbejde alt for mechanisk, et Arbejde mere for Ryggen, end Hovedet. Endnu kommer dette til, at jeg

Kofod Ancher 1776 d 2r

¶For hvem, der finder Fornøvelse i at tænke,
er ogsaa det slags Arbejde alt for mechanisk,
et Arbejde mere for Ryggen, end Hovedet

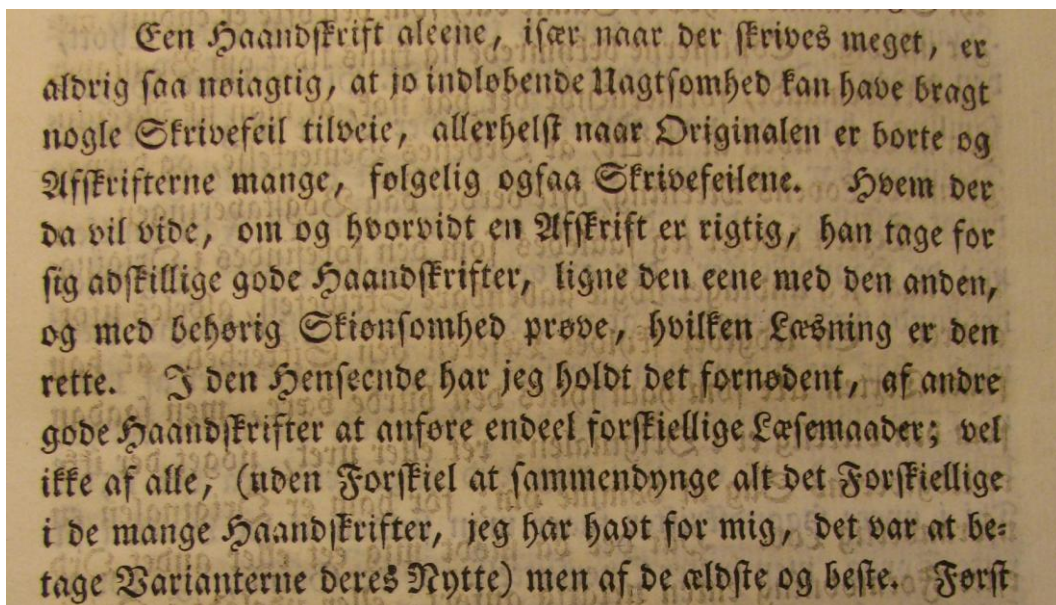
Inden han opgav sin storslåede plan, brugte han både ryg og hoved på
udgaver af flere gammeldanske love, vigtigst

Valdemars sjællandske lov og Jyske Lov.

Den sidste kom i 1783,

g i indledningen formulerer han nogle grundlæggende editionsfilologiske principper.

Her først et afsnit om tekstkritik:

En Haandskrift aleene, især naar der skrives meget, er aldrig saa noiagtig, at jo indlobende Nagtsomhed kan have bragt nogle Skrivefeil tilveie, allerhelst naar Originalen er borte og Afskrifterne mange, folgelig ogsaa Skrivefeilene. Hvem der da vil vide, om og hvorvidt en Afskrift er rigtig, han tage for sig adskillige gode Haandskrifter, ligne den eene med den anden, og med behorig Skionsomhed prøve, hvilken Læsning er den rette. I den Henseende har jeg holdt det fornødent, af andre gode Haandskrifter at anføre endeel forskiellige Læsemaader; vel ikke af alle, (uden Forskiel at sammendynge alt det Forskiellige i de mange Haandskrifter, jeg har havt for mig, det var at betage Varianterne deres Nytte) men af de ældste og beste. Først

Kofod Ancher JyL 1783 s. XV

Der findes altid skrivefejl i et håndskrift –

¶Hvem der da vil vide, om og hvorvidt en Afskrift er rigtig,
han tage for sig adskillige gode Haandskrifter,

ligne den eene med den anden, og med behørig Skiønsomhed prøve,
hvilken Læsning er den rette.

I den Henseende har jeg holdt det fornødent,
af andre gode Haandskrifter at anføre endeel forskellige Læsemaader;
vel ikke af alle, ..

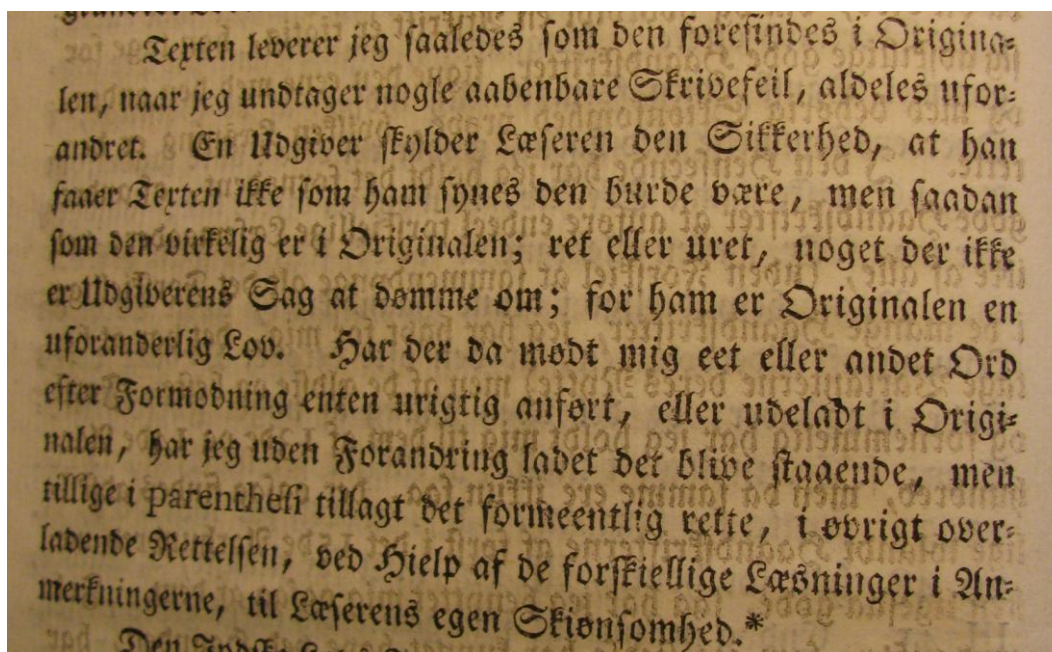
(uden Forskiel at sammendynge alt det Forskiellige i de mange Haandskrifter,
det var at betage Varianterne deres Nytte)
men af de ældste og beste.

Han ved selvfølgelig godt, at de ældste ikke altid er de bedste,

¶ det er ikke allene Haandskrifternes egen Alder, hvorpaa deres Værd beroer,
men det kommer meget an paa Exemplarerne de ere skrevne efter.

De Ældre kan være copierede efter slette Haandskrifter,
de Yngre derimod efter gode gamle (1776).

Og mht. tekstgengivelsen er Kofod Anchers princip:

Kofod Ancher JyL 1783 s. XIV

¶[Texten leverer jeg saaledes som den forefindes i Originalen,
- naar jeg undtager nogle aabenbare Skrivefeil –
aldeles uforandret.

En Udgiver skylder Læseren den Sikkerhed,
at han faaer Texten ikke som ham synes den burde være,
men saadan som den virkelig er i Originalen;
ret eller uret, noget der ikke er Udgiverens Sag at dømme om;
for ham er Originalen en uforanderlig Lov.

Principperne må vel – også efter Kofod Anchers egen opfattelse -
have krævet en vis tankevirksomhed.

Og hans ryg har arbejdet i skønneste harmoni med hovedet:

hans tekstgengivelse er præget af stor nøjagtighed.

I alt væsentligt gengiver han forlæggets ortografi,
også mht. versalbrug og sær- hhv. sammenskrivning.

Interpunktionen følges principielt, men dog ikke helt så konsekvent.

Forkortelser opløser han uden markering,

men i nøje overensstemmelse med håndskriftets sædvanlige fuldt udskrevne former.

Varianter i ordlyd og tekstinddeling bringes ret konsekvent,
stave- og bøjningsformer kun særlige tilfælde.

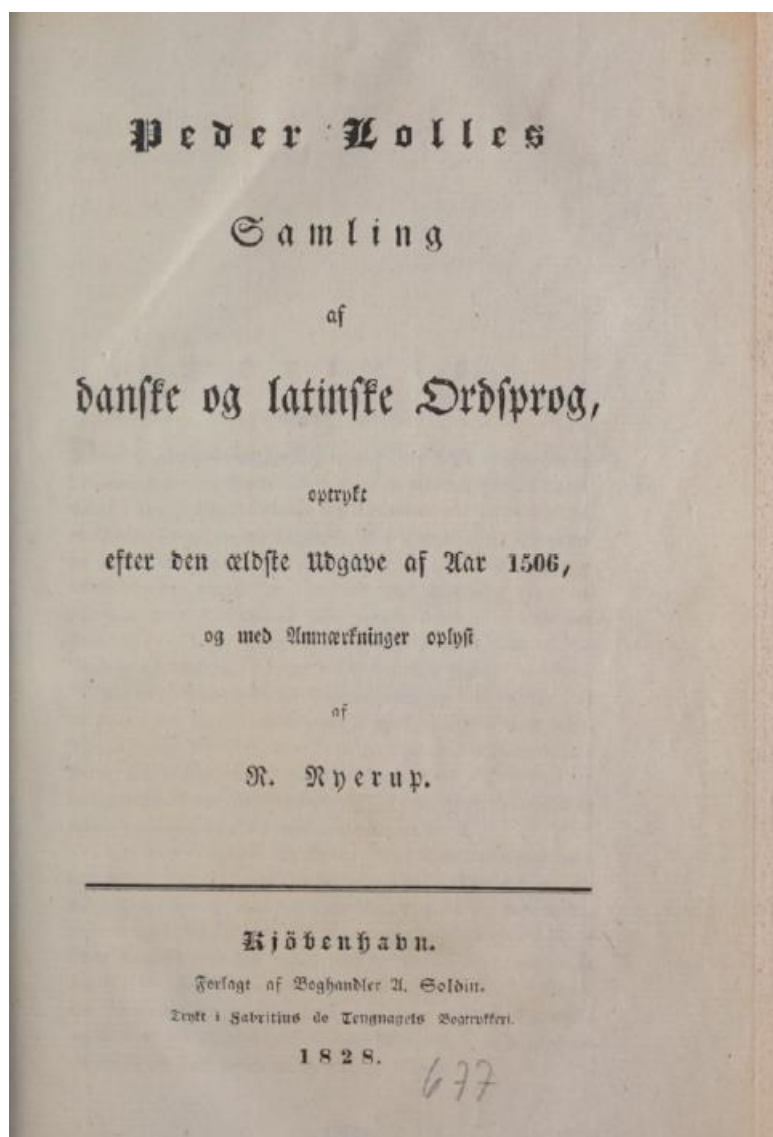
Kofod Anchers udgaver af de middelalderlige love er simpelthen
højdepunktet af gammeldanskudgivelserne indtil langt ind i det 19. årh.

VI.

Som afslutning en demonstration af Kofod Anchers editionsfilologiske overlegenhed,
og en illustration af udviklingen fra Ghemen til romantikken.

Efter mere end 300 år blev den latinsk-danske samling af Peder Laales ordsprog nemlig udgivet endnu en gang.

Det var i 1828, og udgiveren var Rasmus Nyerup, bibliotekar og litteraturhistoriker.

PLaale 1828 titel

I fortalen indrangeres PLaale lige efter Saxo, landskabslovene og Rimkrøniken.

F o r t a l e.

Peder Laales Ordsprogsamling er, næst efter Saxo Grammaticus, de gamle Love, og Rimkroniken, et af de mærkværdigste Phænomener i den danske Litteratur i Middelalderen. Man seer her, at allerede i det 14de Aarhundrede, eller i det seneste i Begyndelsen af det 15de, en kyndig, vindskibelig og patriotisk Mand er falden paa den herlige Idee at samle disse nationale Ordsprog, hvormed vore Forfædre prydede saavel deres mundtlige som skriftlige Foredrag, og hvoraf ikke faa have deres Herkomst fra Grækere og Romere, og nogle fra Saxo og de gamle Islændere.

PLaale 1828 s. III del 1

Nyerup behandler altså middelalderlitteraturen under ét, uanset sprog.

Men tag ikke fejl, vi er i nationalromantikens blomstringstid, og Nyerup fortsætter:

¶Man seer her, at allerede i det 14de Aarhundrede, eller i det seneste i Begyndelsen af det 15de, en kyndig, vindskibelig og patriotisk Mand er falden paa den herlige Idee at samle disse nationale Ordsprog, hvormed vore Forfædre prydede saavel deres mundtlige som skriftlige Foredrag, og hvoraf ikke faa have deres Herkomst fra Grækere og Romere, og nogle fra Saxo og de gamle Islændere.

Altså en balancegang, eller hvad man skal kalde det, mellem national begejstring og indsigt i genrens europæiske rødder.

Da de Kjøbenhavnske Profesorer vare saa betænksomme, at de strax i det 16de Aarhundredes Begyndelse (1506) lode dette, fra saa mange Sider betragtet høist interessante Verk udgaae paa Prent, har denne Gren af vor Litteratur derved et Forspring for andre nyere europæiske Nationers, da af dem ingen, Hollænderne allene undtagne, dented Funde opvise Mage dertil.

PLaale 1828 s. III del 2

I fortsættelsen lyser den nationale stolthed frem:

Takket være de københavnske professorers betænksomhed

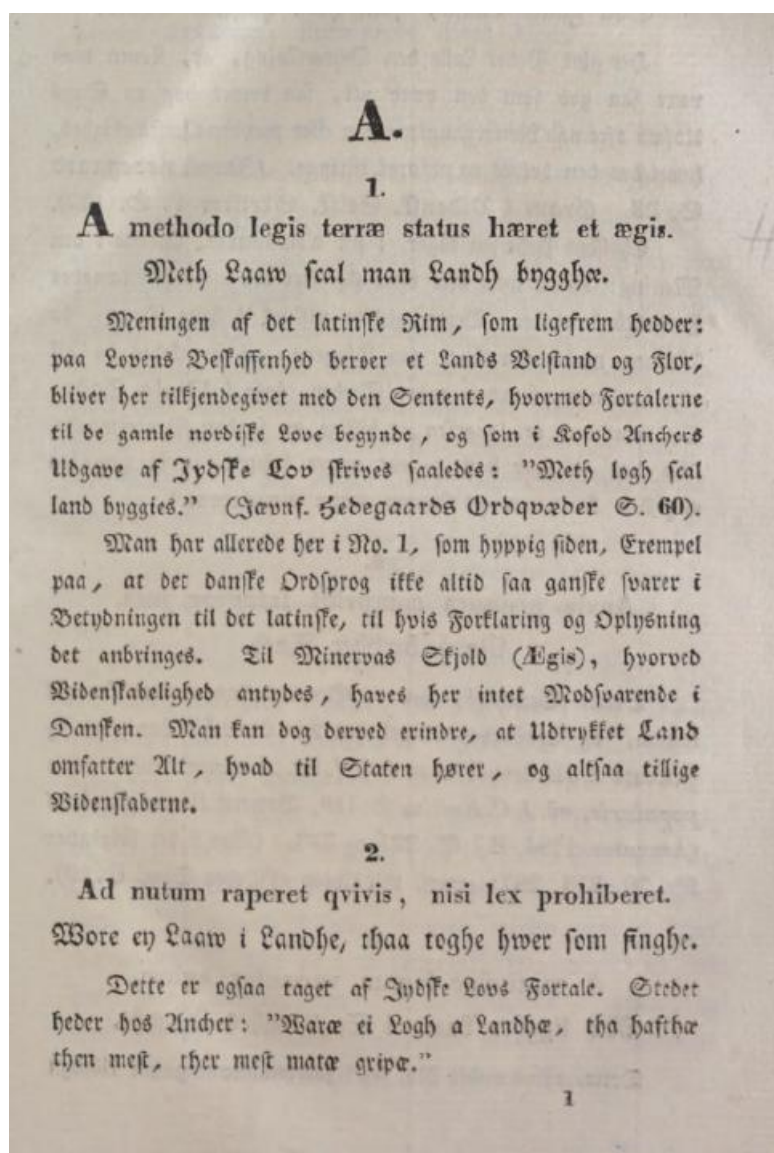
fik Danmark allerede i 1506 en udgave af folkets ordsprog,

og det havde ingen anden europæisk nation, bortset fra hollænderne.

Nyerups udgivelsesprincip og deres realisering er hverken værre eller bedre

end Jon Præst-udgaven fra 1747 –

lidt deprimerende i betragtning af Kofod Anchers niveau.

PLaale 1828 s. 1

Her er første side af teksten.

De latinske og de danske ordsprog er sat med samme typestørrelse, i modsætning til Ghemens og Christiern Pedersens udgaver.

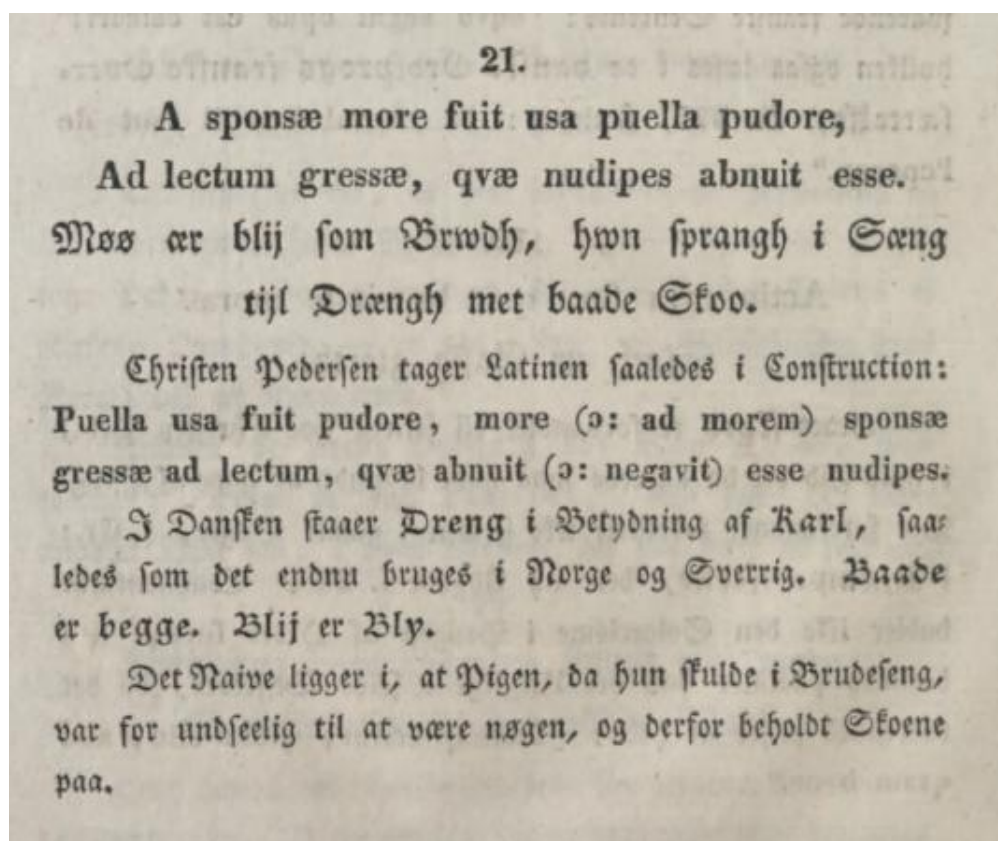
Det er ikke tilfældigt.

Allerede i fortalen bebuder Nyerup, at det er de danske ordsprog, han finder mest interessante.

Men også de latinske kommenteres i tur og orden.

Kommentaren er i øvrigt ret broget.

Der er forklaringer af latinske og danske gloser, en sammenligning mellem de to ordsprog i et par, og en tolkning af betydningsindholdet, medmindre Nyerup har anset det for indlysende.

PLaale 1828 s. 10

Her har I nr. 21; det danske ordsprog lyder:

¶Møø er blij som Brwdh, hwn sprangh i Sæng tijl Drænggh met baade Skoo

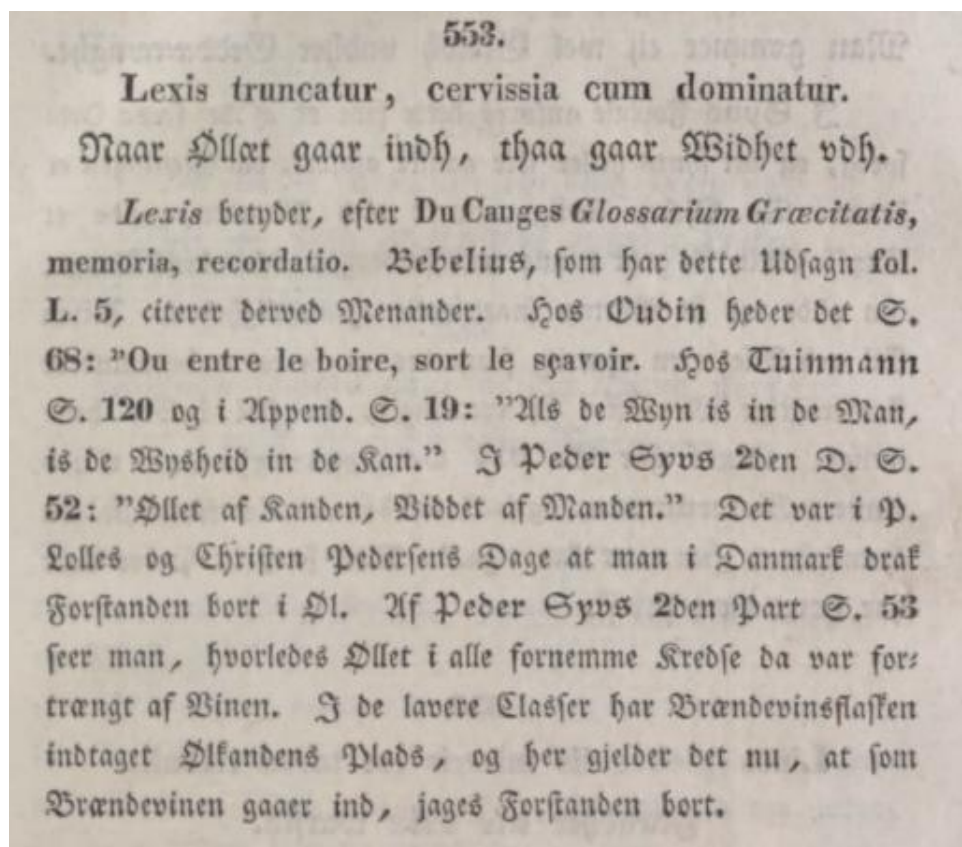
‘mø er bly som brud, hun hoppede i sengen til manden med begge skoene på’

Kommentaren forklarer først latinen, dernæst kommer et par danske ordforklaringer, og så den meget dydige tolkning:

¶Det Naive ligger i, at Pigen, da hun skulde i Brudeseng,

var for undseelig til at være nøgen, og derfor beholdt Skoene paa

Undertiden udvikler tolkningerne sig til moraliserende betragtninger:

Plaale 1828 s. 205

Det gælder det velkendte

¶Naar Øllæt gaar indh, thaa gaar Widhet udh

Kommentaren slutter med et lille kulturhistorisk overblik:

¶Det var i P. Lollés og Christen Pedersens Dage

at man i Danmark drak Forstanden bort i Øl.

Af Peder Syvs 2den Part [altså af hans ordsprog] seer man,
hvorledes Øllet i alle fornemme Kredse da var fortrængt af Vinen.
I de lavere Classer har Brændevinsflasken indtaget Ølkandens Plads,
og her gjelder det nu, at som Brændevinen gaaer ind, jages Forstanden bort.

Den type tolkninger blev allerede i Rasmus Rasks anmeldelse af udgaven dømt irrelevante.

I dag kan de opfattes som åndshistoriske vidnesbyrd om,
hvad vores forgængere kunne tillade sig.

Nyerup havde flere motiver til udgivelsen af Peder Laale.

Profit kan vi godt udelukke.

Profilering, ja.

Han vil gerne finde noget karakteristisk dansk i ordsprogene,
og han fremhæver nationen som avantgarde i genrens udgivelseshistorie.

Professionel litterat er han, og det viser sig tydeligt i kommentarerne.

Endelig er kommentarerne tydeligt moraliserende.

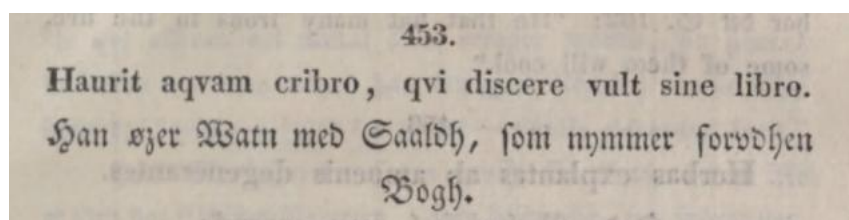
Det er ikke nogen gennemgående kategori i gammeldanskudgavernes historie.

Men måske en overvejelse værd for Nyerups arvtagere –

i al beskedenhed vil jeg slutte med et ordsprog,

der i hvert fald **kan** bruges til det gode formål

at styrke editionsfilologernes selvtillid:

PLaale 1828 s 171

¶Han øzer Watn med Saaldh – 'sigte' -

som nymmer – 'lærer' – forvdhen Bogh.